

MONDIAAL BURGERSCHAP

VAN DRAAGVLAK NAAR PARTICIPATIE

MONDIAAL BURGERSCHAP

VAN DRAAGVLAK NAAR PARTICIPATIE

Christine Carabain
Shelena Keulemans
Marije van Gent
Gabi Spitz

Productiebegeleiding: Global Village Media
Vormgeving: Groep merkcreatie en communicatie
Druk: Zwaan Printmedia
NCDO huisstijl: Bruno Heemsker

ISBN: 978-90-74612-14-2

Tweede druk

NCDO

Postbus 94020
1090 GA Amsterdam
tel +31 (0)20 568 87 55
info@ncdo.nl
www.ncdo.nl

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	5
1 INTRODUCTIE	7
2 VAN DRAAGVLAK NAAR MONDIAAL BURGERSCHAP	11
2.1 INLEIDING	12
2.2 ONTWIKKELINGSEDUCTIE EN DRAAGVLAK DOOR DE JAREN HEEN	12
2.3 MONDIAAL BURGERSCHAP	14
3 BURGERSCHAP: VAN NATIONAAL NAAR MONDIAAL	17
3.1 INLEIDING	18
3.2 BURGERSCHAPSTHEORIEËN EN VERWACHTINGEN VAN DE BURGER	19
3.3 BURGERSCHAP: VAN NATIONAAL NAAR MONDIAAL NIVEAU	21
3.4 DE FORMELE EN MORELE DIMENSIE VAN MONDIAAL BURGERSCHAP	22
3.5 THEMA'S RONDONN MONDIAAL BURGERSCHAP	24
3.6 BURGERROLLEN EN MONDIAAL BURGERSCHAP	26
4 DEFINITIE MONDIALE DIMENSIE VAN BURGERSCHAP	29
4.1 INLEIDING	30
4.2 DEFINITIE MONDIALE DIMENSIE VAN BURGERSCHAP	30
4.3 THEMA'S BETREFFENDE MONDIAAL BURGERSCHAP	33
4.4 ROLLEN EN MONDIAAL BURGERSCHAP	34
5 LITERATUURLIJST	37

VOORWOORD

Deze publicatie is een markeringspunt voor NCDO; een markeringspunt waarbij de nadruk niet meer ligt op draagvlak voor ontwikkelings-samenwerking, maar op de relatie tussen mondiale ontwikkelingen en - mondiaal - burgerschap. Maar wat is mondiaal burgerschap nu precies? ‘Mondiaal’ verwijst in ieder geval naar iets dat verder reikt dan onze landsgrenzen en ‘burgerschap’ heeft te maken met de relaties en verwachtingen tussen de individuele burger en de samenleving.

In het huidige debat over internationale samenwerking is de focus verschoven van ‘problemen en uitdagingen daar’ naar ‘problemen en uitdagingen hier én daar’. Het gaat om vraagstukken op het gebied van armoede, duurzame en rechtvaardige groei, beschikbaarheid en toegang tot water, voedsel, energie, onderwijs en gezondheidszorg, en bedreiging van milieu en biodiversiteit. Het besef begint te groeien dat het oplossen van deze grote, hedendaagse vraagstukken een gemeenschappelijke, mondiale verantwoordelijkheid is.

Nu de wereld steeds meer verweven, onderling afhankelijk en kwetsbaar wordt, zijn we gelijktijdig burgers van verschillende naties en van één wereld waar het lokale en het mondiale verbonden zijn. Dit besef is niet nieuw – onder meer Socrates en Diogenes definieerden zichzelf al als wereldburger, maar het behoeft continu nieuwe invulling.

In deze publicatie verkennen we het begrip mondiaal burgerschap aan de hand van de meest relevante, veelal wetenschappelijke literatuur. Deze verkenning vormt de komende jaren de basis voor de uitvoering van de programma’s van NCDO op het gebied van onderzoek, deskundigheidsbevordering en kennisverspreiding.

Ik wens u veel leesplezier.

Frans van den Boom
Directeur/Bestuurder

Amsterdam, februari 2012

1

INTRODUCTIE

Globalisering is niet van vandaag of gisteren. Het is een proces dat, met vallen en opstaan, bij de menselijke ontwikkeling hoort. Toch zijn de afgelopen decennia de wereldwijde verhoudingen ongekend rap veranderd. De val van de Muur, de verspreiding van internet en van communicatietechnologie, de aanslagen van 9/11, het besef van de snelle klimaatverandering, de recente economische en monetaire crises, de verschuivende geo-politieke verhoudingen; het zijn allemaal oorzaken dat de wereld er anno 2012 ingrijpend anders uitziet dan 20-25 jaar geleden. De veranderingen zijn (deels) zeker positief: de wereldhandel in goederen en diensten is enorm gegroeid, mondiale communicatie is vergemakkelijkt, een groot aantal voorheen arme landen hebben zich ontwikkeld tot economische groeicentra, de armoede voor miljoenen mensen is structureel verminderd. Tegelijkertijd leidt die toegenomen groei tot een competitie om grondstoffen en productiemiddelen, tot een grotere belasting op de omgeving en tot een nog grotere achterstand voor landen, gemeenschappen en individuen die niet meekomen in de nieuwe rat-race.

De burger voelt zich in een spagaat. Aan de ene kant wordt er een beroep op hem gedaan om zich te interesseren voor de grote, wereldwijde vraagstukken: veiligheid, klimaat en energie, voedsel-, waterzekerheid, mondiale welvaartsverdeling. Aan de andere kant vormen de veranderingen een bedreiging voor de oude zekerheden: banen vallen weg, er wordt naar opkomende economieën gekeken voor het oplossen van de Europese schuldencrisis, en Nederlandse bedrijven worden overgenomen door bedrijven uit (voorheen) hulpontvangende landen, migratie zet het sociale stelsel onder druk. Dat maakt angstig. En angst leidt ertoe dat een deel van de Nederlandse bevolking de blik steeds meer naar binnen lijkt te richten (Lo Galbo, 2007; Pietersma, 2009). Onzekerheid in de wereld om de burger heen, waar hij toch geen grip op lijkt te hebben, wordt gecompenseerd door de relatieve zekerheid binnen de eigen kleine kring. Zoals Paul Scheffer (2007) het verwoordde: “Er moet een verhaal komen dat de kleinburger en wereldburger bij elkaar brengt”. Dat verhaal te ontwikkelen en aanknopingspunten te bieden aan de burger is een belangrijke taak van NCDO.

In de slagschaduw van de grote (en kleine) ontwikkelingen verandert ook het denken over ontwikkeling en ontwikkelingsamenwerking. Er zijn

nieuwe thema's opgekomen: hoe om te gaan met 'public goods', zoals water, schone lucht, energie, voedsel, biodiversiteit en gezondheid. Deze agenda rond de 'nieuwe schaarste' komt niet in plaats van, maar is complementair aan de armoedebestrijdingsagenda. Samen leiden ze tot een verschuiving in het ontwikkelingsparadigma. In de reactie op het rapport 'Minder pretentie, meer ambitie' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 2010) onderschrijft de regering de onontkoombaarheid van internationale samenwerking om mondiale vraagstukken op het terrein van veiligheid, stabiliteit of klimaatverandering aan te pakken (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2011). Investeren in internationale samenwerking is ook een nationaal belang. Je helpt niet alleen de ander, maar ook jezelf. De focus verschuift van morele motieven (goed willen doen) naar zakelijke motieven (oog hebben voor het eigenbelang).

De laatste jaren is het draagvlak voor overheidsbeleid en -budget van ontwikkelingssamenwerking, de traditionele maatstaf voor betrokkenheid bij internationale samenwerking, gestaag afgenomen (Hento, 2011). Tegelijkertijd neemt het aantal mensen dat geeft aan goede doelen en Fair Trade levensmiddelen koopt toe (GfK, 2011). Steeds meer particulieren starten een eigen, kleinschalig ontwikkelingsproject. Mensen lijken steeds meer persoonlijk hun verantwoordelijkheid te nemen voor mondiale problemen. Populaire nieuwe initiatieven zoals de 1% Club, Get it Done en KIVA stellen mensen in staat op een meer individuele manier hun betrokkenheid te tonen bij ontwikkelingslanden. Mensen kunnen zelf kiezen aan welke (kleine) projecten zij doneren. En ook de grote organisaties spelen in op de trend van meer individuele betrokkenheid, onder andere door het opzetten van interactieve netwerken (bijv. Doenersnet van Oxfam Novib). Actieve participatie is een steeds belangrijker uitingsvorm voor betrokkenheid bij de wereld geworden.

Van armoedebestrijding naar mondiale verbondenheid en van draagvlak naar participatie. Zie daar de twee grote ontwikkelingen in het denken over internationale samenwerking.

Voor NCDO ligt er een belangrijke taak om mensen mee te nemen in deze twee grote perspectiefwisselingen: wat betekent het, hoe belangrijk is het

voor ons, hoe kunnen we eraan bijdragen? NCDO ziet het als haar taak Nederlanders bewust te maken van een toenemende verbondenheid en afhankelijkheid tussen mensen wereldwijd en hen ook bewust te maken van de mogelijkheden zelf bij te dragen aan het aanpakken van deze mondiale vraagstukken. Met andere woorden: NCDO streeft ernaar de mondiale dimensie van burgerschap in Nederland te versterken. Maar wat is nu die mondiale dimensie van burgerschap? Ondanks het toegenomen besef van het belang van mondiaal burgerschap is er geen eenduidige, breed gedragen definitie van het begrip (Hart, 2011). Het begrip wordt tot nu vaak uitgelegd aan de hand van voorbeelden en thema's. NCDO presenteert in deze publicatie de definitie van de mondiale dimensie van burgerschap zoals NCDO die de komende tijd zal hanteren.

2

VAN
DRAAGVLAK
NAAR
MONDIAAL
BURGERSCHAP

2.1

INLEIDING

Decennialang is het werken aan publieke steun (draagvlak) voor ontwikkelingsamenwerking een belangrijke pijler geweest voor het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. De laatste jaren is de focus van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken verschoven van het versterken van draagvlak naar het versterken van de mondiale dimensie van burgerschap. Vergeleken met de ons omringende landen vervult Nederland hiermee een voortrekkersrol.

2.2

ONTWIKKELINGSEDUCTIE EN DRAAGVLAK DOOR DE JAREN HEEN

Het draagvlakbeleid vindt zijn oorsprong in Resolutie 2626 van de Verenigde Naties uit 1970. Deze resolutie, gebaseerd op een rapport van de Nederlandse Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen, roept op tot het investeren in ontwikkelingseducatie. Resolutie 2626 leidde in Nederland tot het oprichten van de Nationale Commissie voor Ontwikkelingsstrategie (NCO). Deze commissie, onder voorzitterschap van ZKH Prins Claus, is één van de voorlopers van de huidige NCDO. De andere was het Platform Duurzame Ontwikkeling (PDO), waarmee NCO in 1995 fuseerde.

In de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw verschoof de focus van ontwikkelingseducatie naar draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking. Rond de eeuwwisseling stelde Eveline Herfkens (PvdA) dat draagvlakbeleid zich

moest richten op maatschappelijk draagvlak voor de grote lijnen van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid.

In 2006 stelde de Commissie Draagvlak en Effectiviteit Ontwikkelingssamenwerking echter dat het problematisch is om het effect van draagvlakactiviteiten meetbaar te maken: 'De huidige methodiek van resultaatmeting is vanwege methodologische problemen en problemen met het gebruik van de verzamelde informatie geen geschikt instrument voor het afleggen van verantwoording.' Toch constateerde deze Commissie dat het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking onder het Nederlandse publiek nog steeds ruim aanwezig is. Bovendien vond de Commissie het belangrijk dat er wordt geïnvesteerd in draagvlak: 'Niettemin blijft permanente communicatie over beleid en uitvoering geboden.' (Commissie Draagvlak en Effectiviteit Ontwikkelingssamenwerking, 2006).

In 2009 bleek uit een onderzoek van de Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (IOB), op verzoek van Bert Koenders (PvdA), opnieuw dat het effect van draagvlakversterkende activiteiten moeilijk vast te stellen was (IOB, 2009). Omstreeks dezelfde tijd stelde de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) in de notitie 'Ontwikkelingssamenwerking: nut en noodzaak van draagvlak' dat er een conceptueel onderscheid zou moeten worden gemaakt tussen draagvlak voor 'veranderingen daar' en draagvlak voor 'veranderingen hier'. Volgens de AIV was de draagvlakdiscussie onevenwichtig: het debat over 'veranderingen daar' overheerste en er was veel minder aandacht voor 'veranderingen hier', zoals bijvoorbeeld de aandacht voor beleidscoherentie. Om te komen tot een effectieve en structurele armoedevermindering waren beide soorten veranderingen (en het draagvlak daarvoor!) nodig (AIV, 2009).

MONDIAAL BURGERSCHAP

In navolging van deze rapporten en in reactie op de veranderde maatschappelijke omstandigheden stelde Bert Koenders in 2009 in de beleidsbrief 'Investeren in mondiaal burgerschap' (DGIS, 2009) dat de tijd vraagt om mondiaal burgerschap. Met het gebruik van de term 'mondiaal' verschoof het debat van nadruk op 'veranderingen daar' naar 'veranderingen hier en daar'. En de keuze van de term 'burgerschap' illustreerde dat de focus ook verschoof van overheid naar individuele bijdragen van de burger. Volgens Koenders lag de oplossing voor vraagstukken op het gebied van armoede en gebrek aan gezondheidszorg, onderwijs, water, milieu en veiligheid steeds vaker op mondiaal niveau. Internationale samenwerking was onmisbaar voor de oplossing van deze vraagstukken (DGIS, 2009).

De transitie van 'draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking' naar 'mondiaal burgerschap' behelst daarmee het loslaten van de Noord-Zuid dichotomie, het besef van wederzijdse afhankelijkheid en het meer centraal stellen van de individuele burger. Mondiaal burgerschap benadrukt gelijkwaardigheid en gedeelde verantwoordelijkheid voor elkaar en voor het welzijn van toekomstige generaties. Het besef van de noodzaak om ook 'hier' tot veranderingen te komen volgt uit het inzicht dat de ontwikkeling van arme landen wordt afgeremd door de geprivilegieerde positie die rijke landen innemen (bijvoorbeeld op de mondiale handelsmarkten) of het inzicht dat de welvaart van rijke mensen mede mogelijk is door de achterstelling van anderen. Dat ook rijke landen en rijke mensen een rol spelen in de aanhoudende armoede elders, betekent dat zij door hun beleid aan te passen belemmeringen voor de ontwikkeling van achtergestelden kunnen wegnemen. De wederzijdse afhankelijkheid volgt uit het besef dat zaken als duurzaamheid, een stabiel klimaat, veiligheid en een goed en rechtvaardig beheer van schaarse goederen (water, grondstoffen, landbouwgronden) alleen goed geregeld kunnen worden in mondiaal overleg.

Geïnspireerd door het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 'Minder pretentie, meer ambitie' (WRR, 2010) richt de huidige staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking, Ben Knapen (CDA), zich op het aanpakken van mondiale problemen die Nederland ook (kunnen) raken en onderstreept hiermee het belang van gedeelde mondiale verantwoordelijkheid. Naast het ministerie van Buitenlandse Zaken investeren ook andere ministeries in mondiale duurzaamheid vanuit het besef dat Nederland hier een zakelijk belang heeft. Zo stelt het ministerie van Infrastructuur & Milieu in de Duurzaamheidsagenda: 'Onze concurrentiepositie en welvaart zijn alleen houdbaar als de hulpbronnen waar de welvaart op gebaseerd is, in stand worden gehouden voor de huidige wereldbevolking en voor toekomstige generaties' (ministerie van Infrastructuur & Milieu, 2011). De overheid heeft besloten te investeren in de bevordering van publiek bewustzijn over vraagstukken van armoede en ontwikkeling en over het belang van Nederland om op deze terreinen actief te zijn, hetgeen niet kan zonder een publiek debat over deze vraagstukken en over beleidskeuzes die ermee samenhangen (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2011). Het expliciete doel van deze investeringen in dit publieke bewustzijn (via SBOS en NCDO) is gedragsverandering van o.a. burgers, bedrijven en instellingen (DGIS, 2009). Het versterken van mondiaal burgerschap is daarmee onderdeel van de interventiestrategie van de regering voor een duurzamere wereldwijde samenleving.

3

BURGERSCHAP: VAN NATIONAAL NAAR MONDIAAL

INLEIDING

De term burgerschap refereert niet alleen aan de juridische relatie tussen burger en staat met rechten en plichten, maar verwijst ook naar (verwachtingen over) diverse vormen van maatschappelijke participatie. De juridische relatie tussen burger en staat wordt ook wel geduid als ‘de formele dimensie van burgerschap’ (Schinkel, 2008). De dimensie die zich op participatie richt wordt ‘de morele dimensie van burgerschap’ genoemd. Deze morele dimensie is niet nieuw. Morele aspecten van burgerschap komen al voor in teksten van de Grieken en de Romeinen. Voor Aristoteles in het oude Griekenland was actieve participatie aan het politieke debat essentieel. Ofwel, naast het vervullen van de rechten en plichten maakte actieve politieke participatie ook deel uit van het burgerschap. De Romein Cicero zag burgerschap als een deugd (‘virtus’), evenals Robespierre ten tijde van de Franse revolutie (Dunn, 2005). In de ‘Declaration des droits de l’homme et du citoyen’ uit 1789 werd zelfs een onderscheid gemaakt tussen de burger die actief deelneemt aan de maatschappij (‘le citoyen’) en de man (‘l’homme’) die passief in de maatschappij staat (Schinkel, 2008).

Dat actief burgerschap nagestreefd of ten minste gestimuleerd moet worden blijkt ook uit het feit dat sinds 2006 het Nederlandse onderwijs de opdracht heeft om actief burgerschap en de sociale integratie van leerlingen te bevorderen. Evelien Tonkens, hoogleraar actief burgerschap, definieert actief burgerschap als het (leren) deelnemen aan en verantwoordelijkheid dragen voor de publieke zaak (“Stichting Actief Burgerschap”, z.j.). De Onderwijsraad (2003) stelde dat jongeren gestimuleerd dienen te worden deel uit te maken van een gemeenschap en daar tevens een actieve bijdrage aan te leveren.

Het is noodzakelijk de normatieve component van de morele dimensie van burgerschap te erkennen. Er zijn immers verwachtingen hoe, in welke mate en op welke manier een burger zou moeten participeren in de

maatschappij. Deze verwachtingen verschillen overigens naar gelang de visie op burgerschap.

N.B. wat betreft de formele dimensie is er natuurlijk ook sprake van verwachtingen van de burger, zoals het houden aan de wetgeving, het betalen van belasting etc. Het verschil tussen de formele en morele dimensie is dat de overheid naleving van wetgeving bij burgers kan afdwingen, maar maatschappelijke participatie niet.

3.2

BURGERSCHAPSTHEORIEËN EN VERWACHTINGEN VAN DE BURGER

Vanuit verschillende denkrichtingen zijn in het verleden theorieën ontwikkeld over de formele en morele dimensies van burgerschap: de liberale, de communautaristische, de republikeinse en de neo-republikeinse burgerschapstheorie (zie bijv. Van Gunsteren, 1998).

De liberale burgerschapstheorie

De liberale burgerschapstheorie steunt op de (universele) individuele rechten van de burgers. De basis van deze theorie is het calculerende individu dat vooral het eigenbelang nastreeft. De belangrijkste taak van de politieke gemeenschap is een kader te creëren dat de individuele rechten van burgers zo goed mogelijk beschermt (Dekker & De Hart, 2005). Individuele vrijheid staat centraal: de staat vermijdt om op wat voor manier dan ook in te grijpen in de persoonlijke levenssfeer van haar burgers. Hoogstens zorgt de overheid ervoor dat burgers in staat worden gesteld hun vrijheden te versterken, bijvoorbeeld door het verzorgen van onderwijs (Schuck, 2002). De enige plichten die aan burgers kunnen worden opgelegd zijn het respecteren van de wet en het betalen van belasting.

De liberalen verwachten van burgers dat zij hun wettelijke rechten en plichten kennen en in staat zijn om hun rechten te gebruiken en aan hun plichten te voldoen. Iedere andere verwachting ontbreekt. De liberalen zien actieve participatie aan de maatschappij als de vrije keuze van de individuele burger (Schuck, 2002). De focus binnen deze theorie ligt dus op de formele dimensie van burgerschap. De morele dimensie ontbreekt.

De communitaristische burgerschapstheorie

De communitaristen zetten zich af tegen het individualisme van de liberalen. Hun uitgangspunt is dat mensen van nature tot een sociaal culturele gemeenschap behoren. Het gaat om de individuele bijdrage aan het groter geheel (de gemeenschap). Met andere woorden: niet individuele doelen, maar gemeenschappelijke doelen staan centraal. Loyaliteit aan de gemeenschap is een essentiële waarde. Consensus en afwezigheid van conflicten zijn essentiële elementen van een goed functionerende maatschappij.

De communitaristen verwachten dat burgers actief deelnemen aan de gemeenschap (Dekker & De Hart, 2005) en het gemeenschappelijk gewin boven het individuele gewin stellen (Janoski & Gran, 2002). Deze theorie geeft invulling aan de morele dimensie van burgerschap in de vorm van participatie aan de sociale en culturele gemeenschap.

De republikeinse burgerschapstheorie

De republikeinse burgerschapstheorie stelt, net zoals de communitaristen, de gemeenschap centraal. Het gaat in deze theorie echter niet om de sociale en culturele gemeenschap, maar om de politieke gemeenschap (Carton et al, 2009). Essentiële kenmerken van de politieke gemeenschap zijn openbaarheid en een democratische regeringsvorm (Dagger, 2002; Van Gunsteren, 1998). Openbaarheid houdt in dat politiek wordt gezien als activiteit die zich in de publieke ruimte afspeelt. Een democratische regeringsvorm impliceert dat leden van de gemeenschap zelf de regering vormen.

De morele dimensie van burgerschap wordt in deze theorie ingevuld door de verwachting dat burgers actief deelnemen aan het openbare debat en betrokkenheid bij de gemeenschap tonen (Dagger, 2002). In deze theorie

staan de plichten die de burger heeft ten aanzien van de gemeenschap centraal. Burgers zijn betrokken bij het beleid of tonen tenminste toewijding aan de publieke zaak.

De neo-republikeinse burgerschapstheorie

Rechtsfilosoof Herman van Gunsteren (1998) introduceerde een neo-republikeinse burgerschapstheorie. Hij constateerde dat de bestaande theorieën slecht aansluiten bij de huidige pluriforme samenleving. Naast de traditionele gemeenschappen, gebaseerd op bijvoorbeeld gezin en religie, spelen ook minder traditionele verbanden een steeds grotere rol in het leven van burgers. Identiteiten worden niet alleen meer gevormd op basis van lidmaatschap van traditionele gemeenschappen, maar ook op basis van verschillende en steeds wisselende, soms mondiale, verbanden. Dit resulteert in een complexere samenleving die steeds lastiger aan te sturen wordt vanuit de overheid. Het organiseren van en omgaan met diversiteit staat centraal in deze theorie.

Men verwacht van burgers, naast deelname aan het publieke debat, ook 'redelijkheid' en de acceptatie van diversiteit.

3.3

BURGERSCHAP: VAN NATIONAAL NAAR MONDIAAL NIVEAU

De veranderingen in de moderne samenleving als gevolg van globalisering, schaarste van mondiale publieke goederen, klimaatverandering en dergelijke creëren de urgentie om actief burgerschap niet langer te beperken tot het nationale niveau. Actief burgerschap anno 2012 vraagt om burgers die medeverantwoordelijkheid nemen voor mondiale vraagstukken gerelateerd aan rechtvaardigheid en duurzaamheid.

Mondiaal burgerschap is niet nieuw. Socrates verkondigde omstreeks 450 jaar voor onze jaartelling al dat zijn land van herkomst 'de wereld' was. Een eeuw later verklaarde Diogenes zichzelf tot 'burger van de wereld'. Hoewel de mondiale dimensie van burgerschap dus een lange geschiedenis heeft, ontbreekt het aan een duidelijke definitie van deze vorm van burgerschap (Morais & Ogden, 2010).

Zoals reeds vermeld zijn in de burgerschapstheorieën de rechten en plichten van een burger (formeel dimensie) en de bijdragen van burgers aan de samenleving (morele dimensie) te onderscheiden. Spelen beide dimensies ook een rol in mondiaal burgerschap? En zo ja, in welke vorm dan?

3.4

DE FORMELE EN MORELE DIMENSIES VAN MONDIAAL BURGERSCHAP

De formele dimensie van mondiaal burgerschap

De formele dimensie van burgerschap lijkt lastig te vertalen naar internationaal niveau. Immers, zolang er geen sprake is van een wereldstaat en dus van een formeel stelsel van rechten en plichten op mondiaal niveau, lijkt deze dimensie minder van belang. Toch valt er wel iets te zeggen over de formele dimensie van wereldburgerschap.

Hoewel er geen sprake is van formele wetgeving gerelateerd aan een wereldstaat, circuleren al honderden jaren ideeën over internationale wetgeving. In zijn boek 'Le droit des gens' (1758) schrijft Emmerich De Vattel over de principes van moderne humanitaire wetgeving. Deze Zwitserse filosoof en rechtsgeleerde stelde dat alle mensen de belangen van de mensheid dienen te bevorderen en hun plichten dienen te vervullen. Deze individuele verplichting van burgers ten aanzien van de rest van de mensheid blijft ook gelden wanneer staatsvorming plaatsvindt. In de literatuur over internationale wetgeving is een groeiende consensus dat, ondanks de

exclusieve macht van de staat, de rechten en plichten van de mensheid zich uitstrekken over de staatsgrenzen (Parekh, 2003). Het meest bekende voorbeeld van grensoverschrijdende wetgeving zijn de universele rechten van de mens. Overigens blijven staten primair verantwoordelijk voor het garanderen en handhaven van de mensenrechten, ondanks het universele karakter van deze rechten (Hindess, 2002).

Daarnaast bestaan er grensoverschrijdende instituties zoals de Verenigde Naties en de Europese Unie (EU). De VN heeft geringe formele mogelijkheden om wetten te implementeren en de naleving door burgers af te dwingen. De EU heeft meer handvatten om naleving van wetgeving door burgers af te dwingen, maar dat blijft beperkt tot Europa en is dus niet mondiaal. Daarnaast is het optuigen van het Europees burgerschap niet onomstreden. Kleinere nationale groepen in Europa protesteren tegen de mate waarin de Europese consolidatie hun nationale identiteit bedreigt (Green, 1987). Dat neemt niet weg dat instituties als de VN en de EU burgers in staat stellen een beroep te doen op rechten die grensoverschrijdend gelden.

De morele dimensie van mondiaal burgerschap

De morele dimensie van burgerschap vertaalt zich veel eenvoudiger dan de formele dimensie naar mondiaal niveau. De morele dimensie staat los van de zeggenschap van overheden en richt zich op de morele plichten die burgers overal ter wereld hebben ten opzichte van elkaar. Deze dimensie richt zich op de individuele bijdrage van burgers aan een betere wereld. Mensen hebben rechten en plichten ten opzichte van elkaar zonder politieke autoriteit (Dower, 2010). De afwezigheid van politieke autoriteit hoeft geen barrière te zijn voor (vrijwillige) burgeractie op mondiaal niveau (Gaventa & Tandon, 2010).

Een aantal aspecten speelt een rol bij de morele dimensie van mondiaal burgerschap. Een eerste vereiste is dat er sprake moet zijn van een bewustzijn van wat er gebeurt buiten de directe eigen omgeving (Kleur Bekennen, 2008); een wereldbeeld waarin iemand zich verbonden voelt met en verantwoordelijk voor anderen op deze wereld (Hett, 1993). Daarnaast dient de burger dit bewustzijn en de verantwoordelijkheid ook nog zodanig te interpreteren dat hij of zij bereid is om actie te ondernemen om sociale rechtvaardigheid of gelijkheid of ecologische duurzaamheid te bereiken (Parekh & Biekart, 2009).

THEMA'S RONDOM MONDIAAL BURGERSCHAP

De morele dimensie van mondiaal burgerschap heeft betrekking op bewustzijn, verantwoordelijkheid, gedrag of in ieder geval actiebereidheid en het besef van gelijkwaardigheid. De vraag is op welke thema's dit betrekking heeft. In verschillende landen zijn thema's rondom mondiaal burgerschap gedefinieerd. In Nederland heeft de NCDO in samenwerking met de Universiteit Utrecht acht thema's geïdentificeerd die de domeinen van de mondiale verhoudingen en achterliggende waarden weergeven (NCDO & Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht, 2009). In de landen om ons heen zijn er vergelijkbare conceptuele kaders ontwikkeld, die hun oorsprong vaak in het onderwijs vinden, bijvoorbeeld door het Global Education Network Europe (GENE), de stichting Kleur Bekennen uit België, en in Groot-Brittannië door de non-gouvernementele organisatie Oxfam GB, het Department for Education en het Department for International Development (DfID).

De nevenstaande tabel laat zien dat er een grote mate van overeenkomst is in de thema's tussen de verschillende landen en onderzoekers.

Tabel 1 Thema's rondom mondiaal burgerschap

NCDO (2009)	GENE (2010)	Kleur Bekennen (2008)	Oxfam GB (2006)	DEA (2005)
Diversiteit	Interculturaliteit	Diversiteit	Diversiteit	Diversiteit
Identiteit		Democratie en burgerzin		Waarden en percepties
Mensenrechten	Mensenrechten	Mensenrechten		Mensenrechten
Duurzame ontwikkeling	Ontwikkeling	Duurzame ontwikkeling	Duurzame ontwikkeling	Duurzame ontwikkeling
	Duurzaamheid			
Globalisering		Onderlinge afhankelijkheid	Globalisering en onderlinge afhankelijkheid	Mondiaal burgerschap
Mondiale betrokkenheid				Wederzijdse afhankelijkheid
Verdeling		Sociale rechtvaardigheid	Sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid	Sociale rechtvaardigheid
Vrede en conflict	Vrede en conflictpreventie	Vrede	Vrede en conflict	Conflict oplossen

3.6

ROLLEN EN MONDIAAL BURGERSCHAP

Hoe kunnen burgers invulling geven aan de mondiale dimensie van burgerschap? In de literatuur worden bepaalde burgerrollen verbonden aan mondiaal burgerschap.

Tabel 2 Rollen en mondiaal burgerschap

Bardhan (2006)	Verhoeven (2004)	Stultjens & Du Long (2010)
Consument	Coproducent	Kiezer
Producent	Burgerbeheerder	Partner
Gebruiker van natuurlijke hulpbronnen	Toezichthouder	Belastingbetaler
Gebruiker van publieke sfeer		Klant
		Onderdaan
		Wijkbewoner

Op basis van de rollentypologie van Bardhan (2006) beschrijft Hart (2011) mondiaal burgerschap vanuit vier rollen: consument, producent, gebruiker van natuurlijke hulpbronnen en gebruiker van de publieke ruimte. In ieder van deze rollen kan een burger uiting geven aan mondiaal burgerschap. Als consument door bijvoorbeeld te kiezen voor duurzame producten, als producent door bewust te kiezen voor productie met biologisch afbreekbare grondstoffen, als gebruiker van natuurlijke hulpbronnen door spaarzaam om te gaan met grondstoffen en tot slot als gebruiker van de publieke ruimte door bijvoorbeeld de overheid er op aan te spreken deze ruimte zo duurzaam mogelijk in te richten.

Er zijn andere burgerrollen beschreven: de typologieën van Verhoeven (2004), nl. coproducent, burgerbeheerder en toezichthouder, zijn breder en minder direct toepasbaar op mondiaal burgerschap. De typologie van Stultjens en Du Long (2010) bevat rollen die wel goed aansluiten bij mondiaal burgerschap, zoals de rol van kiezer, van belastingbetaler en van wijkbewoner. Immers, een kiezer kan zijn stem gebruiken om invloed uit te oefenen op de politiek. Een belastingbetaler draagt positief bij aan de maatschappij door tijdig en voldoende belasting te betalen en een wijkbewoner kan invulling geven aan burgerschap door het organiseren of bezoeken van wijkbijeenkomsten.

Het is duidelijk dat, afhankelijk van het doel van de exercitie, er veel verschillende rollen (en indelingen daarvan) zijn van waaruit burgers hun mondiaal burgerschap vorm kunnen geven.

4

DEFINITIE MONDIALE DIMENSIE VAN BURGERSCHAP

4.1

INLEIDING

In dit hoofdstuk presenteren we een definitie van de mondiale dimensie van burgerschap die aansluit bij de (internationale) literatuur, de Nederlandse context en tevens bij de missie van de vernieuwde NCDO. NCDO heeft als missie een positieve bijdrage te leveren aan mondiaal burgerschap onder Nederlandse burgers door kennis over en inzicht in mondiale vraagstukken te vergroten. Zij doet dat door Nederlandse burgers in al hun hoedanigheden, als consument, werknemer, kiezer, investeerder, wetenschapper et cetera, te informeren over en te betrekken bij mondiale kwesties (NCDO, 2010).

4.2

DEFINITIE MONDIALE DIMENSIE VAN BURGERSCHAP

NCDO hanteert de volgende omschrijving van de mondiale dimensie van burgerschap:

'De mondiale dimensie van burgerschap uit zich in gedrag dat recht doet aan de principes van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, de gelijkwaardigheid van mensen en de gedeelde verantwoordelijkheid voor het oplossen van mondiale vraagstukken.'

Figuur 1 Grafische weergave van de definitie

De mondiale dimensie van burgerschap is dus gedrag dat recht doet aan een aantal principes. Mondiale burgers hebben niet alleen een bepaalde houding tegenover of kennis over de wereld, maar vertalen dit ook naar gedrag. Louter het hebben van kennis over mondiale vraagstukken, of het aannemen van een bepaalde houding leidt niet direct en automatisch tot gedrag dat bijdraagt aan een gelijkwaardige en duurzame wereld. In deze definitie ligt de nadruk op gedrag. Dit sluit aan bij de verschillende burgerschapstheorieën die een soortgelijke nadruk op gedrag/participatie leggen. Anderzijds wordt gedrag dat bijdraagt aan een gelijkwaardige en duurzame wereld, maar dat niet gebaseerd is op kennis en houding, wel gezien als uiting van mondiaal burgerschap.

Mondiaal burgerschap is dus vooral gedrag, maar wel gedrag gemotiveerd door de principes van gelijkwaardigheid, gedeelde verantwoordelijkheid en wederzijdse afhankelijkheid.

Een aspect dat voortvloeit uit de definitie van mondiaal burgerschap is dat het gedrag ook onbewust kan zijn. Dit komt voort uit de formulering van 'gedrag dat recht doet aan' in plaats van 'gedrag dat gebaseerd is op'.

Voorheen was draagvlakonderzoek gebaseerd op de componenten 'kennis', 'houding' en 'gedrag' (zie bijv. Hento, 2011). De relatie tussen deze drie componenten is altijd complex geweest (voor een overzicht zie bijv. Eagly & Chaiken 1993). Kennis over internationale samenwerking blijkt geen noodzakelijke voorwaarde te zijn voor gedragsverandering op het gebied van internationale samenwerking (DGIS, 2009). Hoewel onze definitie zich richt op gedrag komen in de drie principes de componenten 'kennis' en 'houding' terug. Het besef van wederzijdse afhankelijkheid en gedeelde verantwoordelijkheid suggereert enige mate van kennis van de wereld en mondiale vraagstukken en de overtuiging dat alle mensen gelijkwaardig zijn veronderstelt een bepaalde houding. Deze houding omvat waarden zoals respect voor anderen, zorg om naleving van mensenrechten en sociale en economische gelijkheid. De grafische voorstelling van de definitie laat zien dat er relaties worden verwacht tussen gedrag en de mate van besef van wederzijdse afhankelijkheid, gedeelde verantwoordelijkheid en de overtuiging van gelijkwaardigheid tussen mensen. Ook worden er relaties verwacht tussen de drie principes: het besef van wederzijdse afhankelijkheid, het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het oplossen van mondiale vraagstukken en de overtuiging van gelijkwaardigheid tussen mensen. De verwachting is dat deze relaties positief gerelateerd zijn. Ofwel, mensen die een groter besef hebben van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, meer overtuigd zijn dat mensen gelijkwaardig zijn en meer bereidheid hebben tot het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het oplossen van mondiale vraagstukken zullen vaker een gedrag van een mondiaal burger vertonen, maar ook dat mensen die bereid zijn tot het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het oplossen van mondiale vraagstukken ook meer overtuigd zijn van de gelijkwaardigheid van mensen etc. Kortom, het onderschrijven van de principes vergroot naar verwachting de mate van mondiaal burgerschap, maar is geen voorwaarde voor dit gedrag.

4.3

THEMA'S BETREFFENDE MONDIAAL BURGERSCHAP

In de literatuur wordt een rijk scala aan thema's rondom mondiaal burgerschap gepresenteerd (zie paragraaf 3.5). NCDO kiest voorlopig voor twee brede thema's: duurzaamheid van de natuur en duurzaamheid van de samenleving. Daarnaast benadrukt NCDO de rol van groei – toename van consumptie, bevolkingsgroei, technologische innovatie etc. – bij vraagstukken rondom de duurzaamheid. Wanneer groei wordt gerelateerd aan duurzaamheid komt men tot duurzame groei of duurzame ontwikkeling (IUCN et al., 1980). De mate van duurzame groei is dan het gevolg van de relatie en balans tussen groei en duurzaamheid.

Duurzaamheid van de samenleving

Vraagstukken rondom duurzaamheid van de samenleving richten zich in belangrijke mate op sociale- en economische rechtvaardigheid. Sociale rechtvaardigheid kan worden beschreven in termen van een hiërarchie van ideeën omtrent de inrichting van een samenleving (Merret, 2004). Ten eerste, het fundament van een vrije samenleving is gelijkwaardigheid van alle burgers. Ten tweede, iedereen dient in staat te zijn zichzelf te voorzien van basisbehoeften zoals inkomen en onderdak. Ten derde, het besef dat zelfrespect en gelijkheid meer inhouden dan tegemoetkoming in basisbehoeften. Tot slot, de erkenning dat niet alle ongelijkheden onrechtvaardig zijn, maar dat er zo min mogelijk sprake moet zijn van onrechtvaardige ongelijkheden. Sociale rechtvaardigheid is direct gerelateerd aan de Rechten van de Mens (UVRM) die in 1948 werd aangenomen door de leden van de VN en die de eerste internationale bevestiging van de universaliteit van mensenrechten was. De UVRM bestaat uit dertig artikelen die betrekking hebben op verschillende rechten van de mens: burger-, politieke-, economische-, sociale- en culturele rechten ("Universele Verklaring van de Rechten van de Mens", z.j.).

Economische rechtvaardigheid wordt gedefinieerd in termen van publieke zorgen over de eerlijkheid van de procedures die een distributie omringen (Rasinski & Scott, 1990). Economische rechtvaardigheid heeft dus te maken met verdelingsvraagstukken. Onderwerpen die onder de noemer economische rechtvaardigheid vallen zijn de noodzaak van adequate lonen, het armoedevraagstuk, de effecten van globalisering op productiemogelijkheden, etc. Vragen over economische rechtvaardigheid zijn veelal vragen over de ethiek van inkomensverdeling (Scaperlanda, 1999).

Duurzaamheid van de natuur

Duurzaamheid van de natuur draait om de mogelijkheid van de mensheid om ontwikkeling tegemoet te laten komen aan de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheid van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen (World Commission on Environment and Development, 1987). Hoewel duurzaamheid van de natuur op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd (voor een overzicht zie Dobson, 2000; Lemons, Westra & Goodland, 1997; Pepper, 1993) zijn er bepaalde aspecten die steeds terug komen, zoals het behoud van natuurlijk kapitaal, reciprociteit tussen de mens en natuur, bekommeren over de planeet voor toekomstige generaties en relaties tussen intra- en intergenerationale gelijkheid (Touché, 2004).

4.4

ROLLEN EN MONDIAAL BURGERSCHAP

Mensen kunnen hun mondiale verantwoordelijkheid nemen in alle rollen die ze in het dagelijks leven vervullen. Dat kan zijn als consument, kiezer, werknemer, vrijwilliger, donateur, etc. Het nemen van mondiale verantwoordelijkheid beperkt zich niet tot de individuele burger, ook organisaties kunnen mondiale verantwoordelijkheid nemen in de rol van producent,

beleidsmaker, werkgever, gebruiker van grondstoffen, etc. Kortom, mondiaal burgerschap is een zaak van iedereen. NCDO zal de komende jaren de manier waarop mensen en organisaties hun mondiale verantwoordelijkheid nemen onder de loep nemen en ondersteunen.

5

LITERATUURLIJST

- AIV (Adviesraad Internationale Vraagstukken) (2009). *Ontwikkelingssamenwerking: Nut en noodzaak van draagvlak*. Den Haag, Nederland: AIV.
- Bardhan, P. (2006). *Globalization and rural poverty*. Geraadpleegd van <http://emlab.berkeley.edu/users/webfac/bardhan/papers/BardhanGlobalization.pdf>
- Carton, A., Callens, M., Dejaghere, Y. & Hooghe, M. (2009). Burgerschapsconcepten in Vlaanderen: een internationale vergelijking. In Pickery, J. (ed.): *Vlaanderen gepeild! 2009* (pp. 28-61). Sint Niklaas: Room Commissie
- Commissie Draagvlak en Effectiviteit Ontwikkelingssamenwerking (2006). *Vertrouwen in een kwetsbare sector? Geraadpleegd van* <http://www.contextmasterclass.nl/docs/200709041314074001.pdf>
- Dagger, R. (2002). Republican Citizenship. In: E.F. Isin and B.S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies* (pp. 145-159). Londen, Engeland: Sage.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2005). Goede Burgers? In: Dekker, P. & de Hart, J. (eds.). *De Goede Burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag, Nederland: Sociaal en Cultureel Planbureau, 11-19.
- De Vattel, M. (1758). *Le droit des gens. Ou principes de la loi naturelle, appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*. Londres.
- DEA (The Development Education Association) (2005). *Developing the Global Dimension in the School Curriculum - England*. Geraadpleegd van http://clients.squareeye.net/uploads/global/documents/gdw_developing_the_global_dimension.pdf
- DGIS (Directoraat-generaal Internationale Samenwerking) (2009). *Investeren in mondiaal burgerschap* (Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2008-2009, 31 250, nr. 58). Geraadpleegd van <http://ikregeer.nl/documenten/kst-31250-58>
- Dobson, A. (2000). *Green political thought*. Londen, Engeland: Routledge.
- Dower, N. (2010). The idea of global citizenship: A sympathetic assessment. *Global Society*, 14(4), 553-567.
- Dunn, J. (2005). *Setting the people free; the story of democracy*. Londen, Engeland: Atlantic Books.
- Eagly, A.H. & Chaiken, S. (1993). *The Psychology of Attitudes*. Fort Worth (TX): Hartcourt Janovich College Publishers.
- Gaventa, J., & Tandon, R. (2010). Citizen engagements in a globalizing world. In J. Gaventa & R. Tandon (Eds.), *Globalizing citizens: New dynamics of inclusion and exclusion* (pp. 3-30). Londen, Engeland: Zed Books.
- GfK (Growth from Knowledge) (2011). *Fairtrade in de boodschappentas 2010: Onderzoek naar aankoopgedrag en -motieven fairtrade producten in 2010*. Dongen: GfK.

- GENE (Global Education Guidelines Working Group) (2010). *Global education guidelines: Concepts and methodologies on global education for educators and policy makers*. Lisbon, Portugal: the North-South Centre of the Council of Europe.
- Green, L. (1987). *Is world citizenship a legal practicality?* Geraadpleegd van <http://heionline.org/HOL/LandingPage?collection=journals&handle=hein:journals/cybil25&div=8&id=&page=>
- Hart, M. (2011). Global citizenship: A key to a world without poverty and inequality? In P. Hoebink (Ed.), *The Netherlands yearbook on international cooperation 2009*. (pp. 141-160). Assen, Nederland: Van Gorcum.
- Hento, I. (2011). *Barometer internationale samenwerking 2011*. Amsterdam, Nederland: NCDO.
- Hett, E. (1993). *The development of an instrument to measure global-mindedness* (Doctoral dissertation, University of San Diego, CA).
- Hindess, B. (2002). Neo-liberal citizenship. *Citizenship Studies*, 6(2), 127-143.
- Hopwood, B., Mellor, M. & O'Brien, G. (2005). Sustainable development: Mapping Different Approaches. *Sustainable Development*, 13, 38-52.
- IOB (Inspectiedienst Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie) (2009). *Draagvlakonderzoek: Evalueerbaarheid en resultaten*. Den Haag, Nederland: IOB.
- IUCN, UNEP, WWF (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN: Gland, Switzerland.
- Jonaski, T., & Gran, B. (2002). Political Citizenship: Foundations of Rights. In: Isin, E.F. & Turner, B.S. (eds.). *Handbook of Citizenship Studies*. London, Engeland: Sage Publications.
- Kleur Bekennen. (2008). *Wereldwonderwijs: Denk- en doeboek over opvoeden tot wereldburgers in het secundair onderwijs*. Brussel, België: Carl Michiels.
- Lemons, J., Westra, L., & Goodland, R. (Eds.) (1997). *Ecological sustainability and integrity: Concepts and approaches*. Dordrecht, Nederland: Kluwer.
- Lo Galbo, C. (2007). *De vrees voorbij*. Amsterdam, Nederland: De bezige bij.
- Merrett, C. (2004). Social justice: What is it? Why teach it? *Journal of Geography*, 103, 93-101.
- Ministerie van Infrastructuur & Milieu (2011). *Agenda Duurzaamheid; een Groene Groeistrategie voor Nederland*. Geraadpleegd van <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2011/10/03/agenda-duurzaamheid-een-groene-groei-strategie-voor-nederland.html>
- Morais, D., & Ogden, A. (2010). Initial development and validation of the global citizenship scale. *Journal of Studies in International Education*, 20(10), 1-22.
- NCDO & Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht (2009). *Vensters op de wereld: Canon voor wereldburgerschap*. Amsterdam/Utrecht, Nederland: NCDO & Faculteit Geowetenschappen UU.
- NCDO (2010). *Strategisch Beleidsplan Subsidieaanvraag NCDO 2011-2014*. Amsterdam,

Nederland: NCDO.

- Onderwijsraad (2003). *Onderwijs en burgerschap: Advies*. Den Haag, Nederland: Onderwijsraad.
- Oxfam GB (2006). *Education for global citizenship: A guide for schools*. Geraadpleegd van http://www.oxfam.org.uk/education/gc/files/education_for_global_citizenship_a_guide_for_schools.pdf
- Parekh, B. (2003). Cosmopolitanism and global citizenship. *Review of International Studies*, 29, 3-17.
- Parekh, V., & Biekart, K. (2009). Linking, learning, and leaving: Dutch experiments promoting global citizen action. In P. Hoebink (Ed.), *The Netherlands Yearbook on International Cooperation* 2008. (pp. 129-144). Assen, Nederland: Van Gorcum.
- Pepper, D. (1993). *Eco-socialism: From deep ecology to social justice*. London, Engeland: Routledge.
- Pietersma, H. (2009). *Historisch jaar met een bescheiden feestje*. Geraadpleegd van http://www.clingendael.nl/publications/2009/20090604_cdsp_feestje_pietersma.pdf
- Rasinski, K., & Scott, L. (1990). Culture, values, and beliefs about economic justice. *Social Justice Research*, 4(4), 307-323.
- Scaperlanda, A. (1999). Matters of economic justice. *Review of social economy*, 57(4), 419-426.
- Scheffer, P. (2007). *Het Land van Aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij
- Schinkel, W. (2008) 'The Moralisation of Citizenship in Dutch Integration and Discourse', *Amsterdam Law Forum* 1(1): 15-26.
- Schuck, P.H. (2002). Liberal Citizenship. In Isin, E.F. & Turner, B.S. *Citizenship Studies: An Introduction* (pp. 131-144). London: Sage.
- Stichting Actief Burgerschap. (z.j.). Geraadpleegd van <http://www.actiefburgerschap.nl/index.php>
- Stultjens, E., & Du Long, K. (2010). *Waarstaatjegemeente.nl: Burgerrollen - Voorjaar 2010*. Tilburg, Nederland: het PON, kennis in uitvoering.
- Touché, G. (2004). Ecological sustainability, environmental justice, and energy use: An annotated bibliography. *Journal of Planning Literature*, 19(2), 206-223.
- Tonkens, E., Hurenkamp, M., & Hendriks, Y. (2008). *Wat vinden burgers zelf van burgerschap: Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Den Haag, Nederland: Nicis institute.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2011). *Aanhangsel van de Handelingen: Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden* (Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2010-2011, Aanhangselnummer 2945). Geraadpleegd van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20102011-2945.pdf>
- Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM). (z.j.). Geraadpleegd van <http://www.amnesty.nl/mensenrechten/encyclopedie/universele-verklaring-de-rechten-de-mens-uvm>

- Van Gunsteren, H. (1998). *A theory of citizenship*. Boulder , CO: Westview.
- Verhoeven, I. (2004). Veranderend politiek burgerschap en democratie. In E. Engelen & M. Sie Dhian Ho (Eds.), *De staat van de democratie: Democratie voorbij de staat* (pp. 55-78). Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (2010). *Minder pretentie, meer ambitie: ontwikkelingshulp die verschil maakt*. Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- World Commission on Environment and Development (1987). *Our common future*. Oxford, UK: Oxford University Press.

NCDO

Postbus 94020
1090 GA Amsterdam
tel +31 (0)20 568 87 55
info@ncdo.nl
www.ncdo.nl